

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА СЪПРУГИТЕ, ДЪЩЕРИТЕ И „СВАТБИТЕ НА ЙОАН АСЕН“

ПЛАМЕН ПАВЛОВ/ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Династичната политика на цар Иван Асен II (1218–1241) е обект на редица изследвания;¹ образите на неговите съпруги и дъщери присъстват в художествената литература, драматургията и дори в операта – например *Борислав* на маестро Георги Атанасов по пиесата на Иван Вазов. И все пак христоматийният израз „сватбите на Йоан Асен“, запечатан в съзнанието на няколко поколения българи, се дължи на едноименния филм (1975 г.) на Вили Цанков – един от малкото, макар и спорни опити за концептуално осмисляне на тема от Българското средновековие. Да се каже нещо принципно ново за съпругите и дъщерите на знаменития български цар не е лесно предвид оскъдните извори. Въпреки това, без да изпадаме в самоцелен уклон, заслужава си да се опитаме да откروим някои моменти от съдбите на неговите съпруги и дъщери. Струва си, защото те са превърнали, поне в определена степен, в олицетворение на събития и явления от българската политика през XIII в. Още нещо, посредством дъщерите на Иван Асен II (по стечение на ред злощастни обстоятелствата синовете му Коломан/Калиман Асен и Михаил II Асен не оставят потомство) можем да очертаем присъствието на Асеновската фамилия в средите на тогавашна българска, византийска и балканска аристокрация.

Династичните бракове заемат важно място в политиката на Иван Асен II, макар тази практика да е използвана от древни времена, включително и от търновски владетели преди него. Такива са браковете на Калоян (1197–1207) с куманската принцеса Анна (90-те години на XII в.), на дъщеря му *Мария* с латинския император Хенрих/Анри Фландърски (1213 г.), на Борил (1207–1218) с една латинската принцеса, най-вероятно Елизабет дьо Куртене (около 1214 г.).² Нека още веднъж хвърлим поглед към „сватбите на Йоан Асен“, включително и на принцесите, „родени му от наложници“ (израз на съвременника Георги Акрополит) – именно уважаемият колега Илия Илиев показва, че тези дъщерите не са две, а вероятно – три.³

¹ К. Иречек, *История на българите* (с поправки и добавки от самия автор), София 1978 (ново издание – София 2015), 293–304; В. Н. Златарски, *История на българската държава през Средните векове* III, София 1940 (1972, 1995), 325 и сл.; Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеновци*, София 1978, 109–137; Ив. Божилов, *Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1985, 77–92; А. Данчева-Василева, *България и Латинската империя (1204–1261)*, София 1985, 112–117; Й. Андреев, *Българските ханове и царе (VII–XIV в.)*, София 1988, 131–141; Ив. Божилов–В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век* (История на България в три тома I), София 1999 (2006), 479 сл., и др.

² Вж. общо Пл. Павлов, *Търновските царици*, Велико Търново 2006, 12–15; Същият, *Българските царици, владетелки и принцеси*, София 2009, 20–27.

³ И. Илиев, *Българите и българските земи в „Ронемата diaphora“ на Димитър Хоматиан*, в

Обикновено се приема, че Иван Асен II е имал три брака, а като негова първа съпруга е сочена царица Анна, която по-късно като монахиня приема името Анисия. От съответния текст на първостепенен паметник, какъвто е Борилевият синодик, е напълно очевидно, че тази царица Анна е съпруга на друг владетел. Нека припомним още веднъж това изречение, в което се отбелязва паметта на три царици: „На царица Анна, наречена Анисия, и на другата Анна, благочестивата царица на христоробивия цар Асен [Иван Асен II], и на Ирина, благочестивата майка на цар Михаил [Михаил II Асен], . . . – вечна памет!“⁴ Най-правдоподобна е идентификацията на Анна (Анисия) с царицата „скитка“ (куманка), която като съпруга на Калоян и Борил е българска владетелка в продължение на близо две десетилетия. При това именно тя е царица във времето на известния събор против богомилите през 1211 г., когато е създаден основният текст на Синодика.⁵ Първият официален брак на Иван Асен е с унгарската принцеса Анна-Мария.

Бракът с Анна-Мария Арпад

Какво е било семейното положение на Иван Асен II преди 1218 г., когато е договорен бракът му с Анна-Мария?⁶ Българският цар е имал дъщеря, може би дори две дъщери още преди 1218 г. Мария Асенина, най-голямото дете на царя, е „родена от наложница“.⁷ Същото се казва и за втората му дъщеря, позната в сръбската историография с името Белослава, въпреки че е невъзможно да се установи дали тя е родена в средновековните руските земи, в дн. Украйна, или след завръщането на баща си в България. Последната уговорка означава, че царят би могъл да е баща на извънбрачни деца и във времето след 1218 г., въпреки че вече е имал законен брак – достатъчно подобни случаи има както в световната, така и в българската история (със сигурност при Самуил и Иван Шишман, вероятно и при Гаврил Радомир).

Иван Асен е роден около 1192 г.⁸ Той е първото от двете деца на цар Иван Асен I (1186–1196) и „новата царица“ Елена.⁹ Предвид обстоятелството, че

Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 95, 101; Същият, *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*, София 2010.

⁴ Синодик на цар Борил, в *Държава и църква през XIII в.* (Превод – А.-М. Тотоманова, бележки – Ив. Божилков), София 1999, 84.

⁵ Пл. Павлов, *Търновските царици*, 12–14.

⁶ По-подробно у Пл. Павлов, За брака на цар Иван Асен II и Анна-Мария Арпад, в *Историк със съдба на творец и преподавател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Людмил Спасов I*, Велико Търново 2009, 27–34.

⁷ *ГИБИ* 8 (1972) 160–161 (Георги Акрополит).

⁸ Ив. Божилков, *Фамилията на Асеневици*, 77 и посочената там литература.

⁹ Й. Андреев, Червенският надпис, в *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев*, София 2003, 56–62; Пл. Павлов, *Търновските царици*, 9. Напоследък К. Хаджиев, Епиграфските паметници от средновековния Червен и значението им за историята на града, *Известия на Регионалния исторически музей – Русе* 10 (2006) 85–108,

към 1218 г. Иван Асен (II) е над двадесетгодишен и вече е имал дете (или деца), напълно възможно е до този момент да е бил женен. Ако е имало такъв брак, той е бил сключен по време на неговото изгнание. Предвид пребиваването на Иван Асен отначало при куманите, а после в „земята на русите“ (Киевското княжество),¹⁰ тази предполагаема съпруга би могла да бъде рускиня. Ако е имало такава съпруга обаче, тя не е идентична с Анна (Анисия) от Бориловия синодик. Предвид политическата необходимост към 1218 г. царят би могъл да се е развел, както и вече да е бил вдовец. Във всеки случай през 1218 г. пред Иван Асен II е нямало пречки да поиска ръката на дъщерята на унгарския крал Андрей II (1205–1235). За нас няма съмнение, че за автора на текста в Бориловия синодик унгарката Анна-Мария е негова първа съпруга във времето, когато той е заел българския престол, респективно, която е имала легитимен статут на българска царица.

Смята се, че бракът на младия цар с унгарската принцеса е договорен по нестандартен начин. През 1217–1218 г. крал Андрей II (Андраш, Ендре) участва в т.нар. Пети кръстоносен поход.¹¹ Транспортирането на кралската армия към Светите места става по море от пристанището Зара (дн. Задар, Хърватия) и няма отношение към българските земи. На връщане кралят преминава по суша през Мала Азия, Константинопол и България. Към този момент на търновския престол вместо дотогавашния унгарски съюзник Борил (1207–1218) вече е Иван Асен II. Обикновено се твърди, че изтощената унгарска войска е спряна на границата, че е съществувала опасност самият крал да попадне в български плен и т.н. Тези заключения се правят на основата на казаното от архидякон Тома Сплитски: „След като пребродил гръцките земи, крал Андрей пристигнал в България, където българският крал Асен го задържал и не му позволил да си замине, докато не му обещал с пълна сигурност, че ще му даде дъщеря си за жена. Така крал Андрей завършил своя поход към Йерусалим и се завърнал в кралството си“.¹²

Едва ли този разказ, писан три десетилетия по-късно, трябва да се приема буквално – обичаен подход на авторите, изследвали тези събития. Ако е има-

прави опит да ревизира основния извод на Й. Андреев – че първата съпруга на цар Иван Асен I се е казвала Мария, докато „новата царица Елена“ (майката на Иван Асен II и Александър) е втора съпруга на царя. К. Хаджиев приема, че надписът е посветен на Анна-Мария Арпад (*пак там*, 96–97, 100–101), но доводите му не са убедителни. Наред с всичко останало не бива да подминаваме обстоятелството, че в българските паметници съпругата на Иван Асен II е представяна единствено като „царица Анна“, докато владетелката, погребана в Червен, е само „Мария“.

¹⁰ Княжеството, в което намира убежище Иван Асен, не е Галичкото, както се обикновено се твърди, а – Киевското – вж. Пл. Павлов, *Българското средновековие – познато и непознато*, Велико Търново 2008, 125–134.

¹¹ Вж. напоследък В. Нинов, Няколко бележки относно кръстоносния поход на крал Андраш II, в *Realia Byzantino-Balkanica. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Христо Матанов*, София 2014, 386–403.

¹² *ЛИБИ* 4 (1981) 267.

ло българска враждебност по отношение на унгарските кръстоносци, вероятно придвижването на кралската армия би имало друг маршрут. Още нещо, несериозно е да вярваме, че кралят сам е навлязъл на българска територия, давайки повод на Иван Асен II да го задържи, или пък, че Иван Асен първо му е обещал свободен проход, а после изненадващо го е задържал (!). Преговорите между Андрей II и Иван Асен II със сигурност са започнали преди унгарците да достигнат границата между Латинската империя и България. Най-вероятно Иван Асен II деликатно, но твърдо поставя въпроса за областта на Белград в контекста на сродяването между двете страни.¹³ Той иска ръката на кралската дъщеря Анна-Мария, а окупираните пет години по-рано български земи са третираны като нейна зестра. Крал Андрей приема предложенията и се завръща в своята страна.

Да свързваме този династичен проект единствено с териториалния въпрос за Белградската област е едностранчиво. Следващият четвърт век показва, че тази и други спорните области, по-конкретно Браничево, не са приоритет номер едно за силното кралство Унгария. В този смисъл през 1218 г. крал Андрей е решил да отстъпи не само поради натиска от страна на Иван Асен II, но и предвид други задачи, за които са необходими приятелски връзки с България. Сред тях е и оцеляването на линеещата Латинска империя, смятана за преден пост на Католическия запад. Налице е и стремеж от страна на унгарския крал за продължаване на действията в Близкия изток, включително и за водещи позиции в Католическия свят с оглед на кръстоносното движение.¹⁴ Във връзка с това помощта или благосклонният неутралитет на България са били от съществено значение. Мирът с България е в духа на прагматичната политика на унгарския крал.¹⁵ Сред причините за отстъпчивостта пред Иван Асен II можем да посочим и вътрешното напрежение в Унгарското кралство, довело до бунтове срещу Андрей II още преди неговия кръстоносен поход. При един от тях през 1213 г. е убита кралица Гертруда, майката на Анна-Мария. Недоволството води до издаването на известната Златна була (1222 г.), която гарантира привилегии на аристокрацията за сметка на кралската власт. Имало е тлесч конфликт между Андрей II и неговия син и престолонаследник Бела IV. Така или иначе, мирът с България е бил необходим за Унгария и във връзка с отношенията ѝ с Галичкото княжество, куманите, Босна, и т.н.

Анна-Мария е дъщеря на Гертруда, принцеса на Меран, дъщеря на херцог Бертолд IV (1180–1204) и съпругата му Агнеса Рохлицка. Приема се, че е ро-

¹³ Хр. ДИМИТРОВ, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София 1998, 132–133, 146–147, бел. 3, показва, че като „зестра“ на Анна-Мария трябва да се приема само Белградската област, тъй като Браничево не се споменава в изворите. С други думи, през 1218 г. Браничевската област е оставала под българска власт.

¹⁴ В. НОМАН–G. SZEKFU, *Magyar történet*, Budapest 1928: <http://mek.niif.hu/00900/00940/html/>; Хр. ДИМИТРОВ, *Българо-унгарски отношения*, 132–133.

¹⁵ В. НИНОВ, Няколко бележки, 398–403.

дена към 1204 г., като съществува известна възможност тя да е не първо, а – трето дете от този брак, съответно, да е била с няколко години по-млада. Уговорен през 1218, бракът е осъществен през 1221 г. с изричното съгласие на папа Хонорий III (1216–1227), с когото кралят по принцип е бил в добри отношения. През 1219 г. крал Андрей изпраща нарочно писмо до папата, придружено от послание на самия Иван Асен II, което не е запазено.¹⁶ Забавянето на брака вероятно се дължи не толкова на териториални спорове и други политически обстоятелства, а на младата възраст на принцесата. През 1218 г. Анна-Мария е била четиринадесетгодишна, а може би дори и по-малка с две-три години.

През 1221 г. Анна-Мария заема мястото си на съпруга на най-изявения владетел на Второто българско царство. За нейния живот, подобно на повечето български царици, не се знае много. Името ѝ е изрично отбелязано при посрещането на мощите на св. Параскева-Петка Търновска – важно културно-политическо събитие, отнасяно към 1231 г.¹⁷ Именно тя присъства в Лампсак при сключването на брака на дъщеря ѝ Елена с никейския престолонаследник Теодор (II) Ласкарис, който утвърждава постигнатия българо-никейски съюз (1235).¹⁸ В български паметници специално се подчертава дарителството на „царица Анна“ и изграждането по нейна воля на манастир към храма „Св. Апостоли Петър и Павел“.¹⁹ В тази църква, построена от цар Калоян („любим син“ на папския Рим), са се пазели мощите на св. Йоан, епископ Поливотски – светец, тачен като противник на иконоборството във Византия. Анна-Мария остава католичка, и това не е изненадващо, като се има предвид, че Търновската патриаршия в онези години е в уния с Рим. Царицата умира внезапно заедно с едно свое дете при избухнала в Търново чумна епидемия през лятото на 1237 г.²⁰ Анна-Мария и Иван Асен II са имали четири деца: Елена (византийска ни-

¹⁶ *ЛИБИ* 4 (1981) 26–29; П. Ников, Изправки към българската история, *ИИД* 5 (1922) 60–61.

¹⁷ Патриарх Евтимий, *Съчинения*, съст. Кл. Иванова, София 1990, 91.

¹⁸ *ГИБИ* 8 (1972) 162–163.

¹⁹ Под влияние на написаното от Евтимий се е създало впечатление, че Анна-Мария е приела православието, но търновският патриарх пише близо 150 години по-късно, и то в обичайната за агиографията стилистика (Патриарх Евтимий, *Съчинения*, 161). Разбира се, в края на XIV в. паметта за Анна-Мария е била съхранена. В църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, а със сигурност и в други храмове (например в една от скалните църкви при Иваново), е имало нейни ктиторски портрети. Присъствието на царицата в Лампсак, когато е възобновена православната българска патриаршия, на свой ред влияе за представата, че по онова време тя е била православна. За подобна кардинална промяна няма информация в познатите ни съвременни извори. Георги Акрополит отбелязва само, че „жената на Асен – унгарката“ е присъствала на сватбата на малолетните Теодор Ласкарис и Елена.

²⁰ *ГИБИ* 8 (1972) 166–167. Акрополит греша, че тогава е починал и „търновският епископ“ – патриарх Йоаким I умира на 18 януари 1246 г. Вж. Ив. Снегаров, Неиздадени български жития, *Годишник на Духовната академия* 3 (1953–1954) 162–166; Хр. Христов [Темелски], Патриарх Йоаким I, *Векове* 5 (1975) 42–47; Пл. Павлов–В. Грудков, *Призвани да просияят... Жития на св. Патриарх Йоаким I Търновски, св. Исая Серски и св. Патриарх*

кейска императрица), Тамара, цар Коломан/Калиман I Асен (името е унгарско, а *Калиман* е българската му форма) и детето (Петър, кръстен на Иван-Асеновия чичо, цар Петър?), починало заедно с майка си през 1237 г.

Царица Анна-Мария и нейният син са били погребани в царската църква „Св. Четиридесет мъченици“. През есента на 1906 г. Моско Москов прави частични разкопки. В онова, което е останало от някога великолепните царски гробници, той открива малко находки. Сред тях обаче е част от капак на каменен саркофаг – „едно парче от мрамор, върху което е останала част от релефно изображение, представляващо част от женска глава с корона; главата е сложена върху възглавница, която от четирите краища имала нещо като пискюли, издълбани на камъка. Около самата глава има нещо като ореол“. Релефът изобразява „млада хубава жена, малко въздълголика с тънки черти“. Основателно е заключението на М. Москов, че портретът е именно на царица Анна-Мария, която „като католичка, била погребана вън от главното отделение на черковата, но като царица“, а гробницата ѝ е била оформена в католически маниер.²¹ За съжаление, по-нататъшната съдба на този паметник е неизвестна.

За друг важен паметник, отново мраморна плоча от същата църква, разказва д-р Васил Берон. Върху нея той е разчел името на „Петър, раб Божи, син на Ивана Асеня“ – вероятно починалото заедно с майка си дете на царя.²² Това е станало още преди Освобождението, когато д-р Берон е допуснат да посети църквата, превърната в мюсюлманско теке. Днес и от тази плоча няма и следа. След Освобождението тя е липсвала не само от мястото в двора, където е видяна от Берон, но и изобщо от ареала на „Св. Четиридесет мъченици“.

И след смъртта на царица Анна-Мария нейното име продължава да присъства в дипломатическите ходове на Унгария и България. В своята кореспонденция с папа Григорий IX унгарският крал Бела IV изрично споменава „благенопаметната наша сестра“, съпругата на Иван Асен и майка на цар Коломан I Асен (1241–2146).²³

Как този династичен брак е повлиял върху външнополитическия авторитет на възобновеното царство? Сред братята и сестрите на българската царица са бележитият крал Бела IV (1235–1270) и св. Елизабет/Ержбет, херцогиня на Тюрингия, католическа светица.²⁴ Леля ѝ Агнес е кралица на Франция, съпруга на знаменития френски крал Филип II Огюст (1180–1223). Другата ѝ леля, св. Хед-

Ефрем Печки, Велико Търново 1999, 7–31.

²¹ М. МОСКОВ, *Разкопките на църквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет“ в Търново*, Търново 1912, 7–9; Същият, *Избрани страници за Великотърновския край*, Велико Търново 2009, 96–97.

²² В. БЕРОН, *Археологически и исторически изследвания*, Велико Търново 2004 (първо издание – Търново 1886), 37–38.

²³ *ЛИБИ 4* (1981) 68–69.

²⁴ Вж. Г. КЛАНИЧАЙ, *Светци, вещици, вампири* (пр. и ред. Г. КАЙТАЗОВ), София 1996, 9, 121 – бела. 9; D. BAROW-VASSILEVITCH, *Elisabeth von Thüringen*, Ostfildern 2007; S. SANDOR, *Szent magyarország*, Budapest 1936: http://www.mek.iif.hu/porta/szint/human/szepirod/magyar/sik_s/sik_ossz/html/szmagy5.html

виг (пол. Ядвига), отново канонизирана като светица, е съпруга на силезийския херцог Хайнрих I (1201–1238), който е и „велик княз на Полша“. По бащина линия Анна-Мария е племенница на бившата византийска императрица Маргарита/Маргит, чийто брак с Исак II Ангел (1185–1195, 1203–1204) и извънредния данък във връзка с него се превръщат в детонатор на въстанието на Петър и Асен. Като византийска императрица тя приема православието и името Мария Ангелина. След убийството на Исак унгарката става съпруга на солунския маркграф Бонифаций Монфератски, а до 1216 г. е регентка на малолетния си син Димитър Ангел. Около 1217 сключва трети брак с графа на Тива Николай дьо Сент-Омер, а през 1223 г. се завръща в Унгария и умира през 1229 г. Леля на българската царица е и кралица Констанция, която през 1199 г. е омъжена за известния чешки крал Пшемисъл Отакар I (1198–1230). Дори този бегъл преглед показва важността на брака, чрез който цар Иван Асен II се сродява с някои от най-изтъкнатите владетели в Европа. Вероятно във връзка с преговорите през 1218 г. една знатна българка, Виола-Венцислава, става княгиня на Ополе (Източна Силезия, дн. Полша), дадена за съпруга на княз Казимир I (1179–1230). Така Иван Асен II си създава роднински връзки и с този полски владетел.²⁵

Известното ни за брака с Анна-Мария е достатъчно, за да констатираме, че Иван Асен продължава политиката на своите предшественици. Подпомогнат в известна степен и от самите обстоятелства, през 1218 г. новият български цар решава важни териториални въпроси, следвайки като цяло прозападния курс на Калоян и Борил. Само за три десетилетия от своето възстановяване българската държава се превръща в сравнително добре разпознаваем партньор и участник в тогавашната европейска политика.

Бракът с Ирина Комнина

Един византийски поет е посветил на Иван Асен II и Ирина стихове, с които възторжено слави техния брак и красотата на новата царица:

Пресияйна и прекрасна, ти като луна проблясна
от една градина цветна, рай божествен, ти, царице!
По природа си красива, имаш кипреща се прелест,
като слънце над звездите бдиш с лъча на красотата²⁶.

Несъмнено дъщерята на пленения през 1230 г. епирския деспот и солунски император Теодор Ангел Комнин, наистина, е била красива – Акрополит разказва, че Иван Асен II се влюбва в знатната пленница, тъй както „Антоний в Клеопатра в древността“.²⁷

²⁵ А. АНДРЕЕВ–ИВ. ЛАЗАРОВ–ПЛ. ПАВЛОВ, *Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник*, София ³2012, 113–114.

²⁶ В. ГЮЗЕЛЕВ, *Самият Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България*, София 1982, 55; Същият, *Средновековна поезия от и за българите*, София 2015, 203–204.

²⁷ ГИБИ 8 (1972) 169 (Георги Акрополит), 275 (Теодор Скутариот).

Ирина е родена в епирската столица Арта около 1220 г. Тя попада в български плен през пролетта на 1230 г. заедно със своите родители в резултат на битката при Клокотница. В Търново девойката едва ли е имала особени шансове за добро бъдеще, власт, почести и слава. Теодор Комнин е уличен в интриги и ослепен по заповед на царя, което със сигурност е влошило положението на близките му. След седем години ситуацията неочаквано се променя, когато през 1237 г. царица Анна-Мария умира. Само месеци след това Иван Асен II, тогава около 45-годишен, се жени за красивата епиротка. Въпреки романтичната линия в разказа на Акрополит, не бива да се заблуждаваме, че зад този брак е имало и по-прагматични, политически причини. На първо място сред тях е намерението на българския цар да противопостави Солунския деспотат (или „империя“) на усилящата се Никейска империя.²⁸ Според някои автори при този брак Иван Асен II е имал проблеми с църквата. Прави се връзка с едно неясно съобщение от непубликувано гръцко житие на български патриарх (Спиридон?), който се опълчва срещу третия брак на царя.²⁹ По онова време обаче патриарх е Йоаким I, който не само че не пострадва при такъв конфликт, но надживява цар Иван Асен II и умира на 18 януари 1246 г. Както стана дума, според нас в официален план този брак е втори за Иван Асен.

През следващите години Ирина се радва на царствен живот и семейно щастие, но около Еньовден (24 юни) 1241 г. Иван Асен II неочаквано умира. На престола идва седемгодишният Коломан (Калиман) I Асен.³⁰ Неговата мащеха Ирина, както се предполага, оглавява регентството, върху което пада тежестта на управлението на едно голямо царство „от море до море“. През есента–зимата на 1242–1243 г. българските земи са прегазени от страшните монголи (татари) на Бату и Кадан, а правителството на Калиман се принуждава да им годишен данък на „Златната орда“. През септември 1246 г. „детето цар“ изненадващо е покосено от смъртта. Тръгват слухове за отровителство, което, с основание или не, се приписва на Ирина.³¹ Съществува и друга версия за царица Ирина, според която след смъртта на Иван Асен тя прекарва голяма част от живота си във владенията на своя баща Теодор Комнин край Солун,³² като поне до 1246 г. не участва в българската политика. На търновския трон е поставен Михаил II Асен

²⁸ Ив. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, 86, подлага на критика този ход на Иван Асен. Действително интервенцията на Теодор Комнин срещу брат му Мануил не води до засилване на Солунската „империя“, а допълнително усложнява ситуацията.

²⁹ Според Й. АНДРЕЕВ, *Българските ханове и царе*, 137, под това име се крие патриарх Висарион, известен ни от негов печат и надпис графит с църквата „Свети Апостоли Петър и Павел“ в Търново (срв. и Н. Овчаров, *Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност*, София 2006, 7–16).

³⁰ Ив. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, 104–105; Пл. Павлов–Г. Владимиров, *Златната орда и българите*, София 2009, 84–88.

³¹ В. Н. ЗЛАТАРСКИ, *История* III, 428–429.

³² Ив. ЛАЗАРОВ, *Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246–1256)*, *Векове* 2 (1984) 12–19.

(1246–1256), синът на Ирина. Както изглежда, царицата византийка бързо овладява дворцовите похвати – чрез бракове тя привлича на своя страна могъщи боляри като Мицо и севастократор Петър, женейки ги за свои дъщери (вж. по-долу). За съжаление, във външната политика провалите следват един след друг, важни области са заграбени от Никея и Унгария, за което надали вината е само на царицата.

През 1253 г. силният човек в царството е севастократор Петър. В българската политика решително навлиза и бившият руски княз и унгарски васал Ростислав Михайлович, който става тъст на младия цар.³³ Неуспешната война с ромеите през 1254–1256 г. и измяната на Ростислав водят до трагични събития. Младият Михаил II Асен е убит, което окончателно слага край на ролята на Ирина Комнина в България. Следва да се отбележи все пак, че името на Ирина е отбелязано в Борилския синодик, което свидетелства за положителното отношение на държавата и църквата към нея. Тя е представена като „благочестивата майка на христоролюбивия цар Михаил“ и това надали е случайно – вероятно имаме косвено указание за участието ѝ в държавната власт. В края на живота си Ирина става монахиня под името Ксения. За съжаление, неин потрет не е запазен – при входа на църквата „Архангел Михаил“ в Костур (дн. Кастория, Гърция) заедно с цар Михаил II Асен е изобразена съпругата му Анна Ростиславна Арпад, а не майка му Ирина Комнина.³⁴

От брака си с Иван Асен II Ирина е имала три деца: цар Михаил II Асен, царица Мария (за яснота я наричаме „Мария Асенина II“, съпруга на Мицо, българска царица през 1256–1257) и Анна-Теодора (по всяка вероятност съпруга на севастократор Петър).

Дъщерите на Иван Асен II и техните бракове

Мария Асенина I, императрица на Солун и Епир (1230–1237), е първото дете на Иван Асен II. Най-вероятно е родена по време на изгнанието на баща ѝ от „наложница“, чиято народност е неизвестна. Според някои изследователи, включително и Ив. Божилов,³⁵ тя е дъщеря на Анна (Анисия), приемана за първа съпруга на Иван Асен. Както вече бе отбелязано, според нас това е неприемливо. Мария пристига в Търново през 1218 г. още като дете, когато баща ѝ става български цар. Можем да я наречем и *Мария Асенина I* за разлика от сестра ѝ Мария Асенина (II) Комнина, дъщеря от брака на царя с Ирина Комнина. Около 1225 – 1127 г. е омъжена за Мануил, брат на солунския император Теодор Комнин. Бракът скрепява договора, нарушен по-късно от Теодор Комнин през

³³ Й. Андреев–Ив. Лазаров–Пл. Павлов, *Кой кой е*, 580–582.

³⁴ Г. СУБОТИЉ, Портрет непознате бугарске царице, *Зограф* 27 (1998–1999) 93–102; Пл. Павлов, *Търновските царици*, 21–22.

³⁵ Ив. ИВАНОВ, Била ли е Мария, дъщерята на Иван Асен II, съпруга на сръбския крал Стефан Владислав, *ИПР* 6 (1983) 96–98; Ив. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, 100–101.

1230 г. След битката при Клокотница с подкрепата на своя тъст Мануил става владетел на Солун. Мария е господарка на Солун и Епир до 1237 г. Официалната ѝ титла е „василиса“ (императрица) – солунските владетели не се отказват от императорската титла до 1246 г., но и по принцип деспотиците имат право на тази титла.³⁶ През 1237 г. цар Иван Асен II подкрепя слепия Теодор Комнин, който отнема Солун от Мануил, а Мария се връща в Търново. Други известия за нея липсват.

Белослава, както я наричат почти единодушно сръбските историци,³⁷ е втората дъщеря на Иван Асен. Според В. Златарски тя се е казвала Мария – Белослава и е идентична с Мария Асенина I, която след развода ѝ с Мануил Комнин е омъжена за сръбския крал Стефан Владислав – мнение, което е неприемливо. Дали тази дъщеря на Иван Асен е дете на същата „наложница“ или от друга извънбрачна връзка на царя, е невъзможно да се каже. Омъжена е за крал Стефан Владислав (1234–1243) и олицетворява силното българско влияние в Сърбия. Бракът е сключен след 1230 г. След смъртта на Иван Асен и татарския поход през България Стефан Владислав е свален от брат си Стефан Урош I (1243 г.). Българката, както излиза, за известно време без съпруга си, намира убежище в адриатическия град държава Дубровник. Новият крал я смята за опасен противник, като настоява пред дубровнишките власти да я държат под контрол. В отговор на това те се заклеват, че „кralицата няма нито по море, нито по суша, нито през Босна“ да се завръща в Сърбия, нито „с писма и пратеници да върши нищо против крал Урош“.³⁸

Надали може да има по-красноречиво признание за влиянието на Белослава – тя остава силна фигура дори във време, когато България е в криза и не играе същата роля на Балканите, както е било във времето на баща ѝ. Скоро отношенията между братята са уредени. Стефан Владислав се отказва официално от престола, но получава властта над Приморието (земите по Адриатическо море, дн. Черна гора и част от Херцеговина). Владислав и Белослава запазват своите кралски титли. Те имат двама сина – Стефан и Деса, и една дъщеря. Деса носи титлата жупан и участва в управлението на Сърбия при чичо си крал Стефан Урош I.³⁹

За една неизвестна по име Асеновка, предполагаема трета извънбрачна дъщеря на Иван Асен II, е позната само от едно решение на охридския архиепископ Димитър Хоматиан.⁴⁰ С него той не разрешава проектирания брак на Радомир

³⁶ Б. Ферјанчиќ, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

³⁷ *Историја српског народа I*, Београд 1982, 310–312; М. Благојевиќ, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 86, и др. Името „Белослава“, доколку ми е известно, не се среща в средновековни паметници и веројатно е плод на късна традиција.

³⁸ *Историја српског народа I*, 310–312.

³⁹ *Пак там*, 341.

⁴⁰ И. Илиев, *Българите и българските земи*, 95, 101; Същият, *Охридският архиепископ Дими-*

(син на незован по име „царски наместник“) с дъщеря на „василевса“. Девојката била дете на родната леля на Радомир, т.е. става въпрос за близко крвнo родство, а не за някаква политическа или друга причина. Най-вероятно неназованият по име „василевс“ е цар Иван Асен II, а не Теодор Комнин, за когото не се знае да е имал незаконородени деца. Възможността за сродяване със самия цар говори за позициите на Радомир и неговата фамилия. При осъществяване на въпросни брак Радомир би се озовал като царски зет редом със солунския деспот Мануил Комнин, сръбския крал Стефан Владислав, никейския император Теодор II Ласкарис, цар Мицо, севастократор Петър. Разбира се, тази семейна история поставя трудни въпроси, особено за времето и обстоятелствата на тази (поредна?) любовна афера на Иван Асен.

Земите на Охридската архиепископия са присъединени към Българското царство след битката при Клокотница през 1230 г. Дори документът да е от края на живота на Димитър Хоматиан, ако историята се е случила в дн. Македония, девојката би следвало да е на едва пет-шестгодишна възраст. Ключът към загадката може би се крие в положението на „царския наместник“. Съвсем не е задължително наместникът, съответно неговият син, да са представители на местното болярство в българския югозапад. Напротив, по-логично е бащата на Радомир да е изпратен в „новите земи“ от столицата Търново. Разбира се, той е пристигнал там заедно със семейството си, включително и със своята сестра (или пък сестра на съпругата му, т.нар. балдъза) – споменатата в документа леля на Радомир. При такава реконструкция няма хронологически пречки неизвестната по име девојка да е била на възраст, подходяща за женитба. В такъв случай тя е била родена през двадесетте години на XIII в. в Търново или някъде другаде в старите предели на царството преди 1230 г. Разбира се, можем да подозираме, че тя е идентична с „Белослава“, която става сръбска кралица приблизително по същото време. След невъзможността за брак с Радомир е можело царкинята да бъде омъжена за Стефан Владислав, за което е нямало пречки. Все пак по-правдоподобно е в лицето на тази извънбрачна царска дъщеря да видим непознатата представителка на Асеновци.

Съдбата на Елена Асенина, императрица на Никея в периода 1254–1259 г., е най-яркият пример за прословутите „сватби на цар Йоан Асен“, а дипломатическата борба за ръката ѝ илюстрира ролята на България като първа сила в Югоизточна Европа. Елена, родена около 1224 г., е дъщеря на царя и унгарката Анна-Мария. През 1228 г. от Константинопол е предложен династичен съюз, изразяващ се в брак със също така малолетния Балдуин II. Латинските барони решават, че българският цар от защитник може да се превърне в господар на линеещата империя, като същевременно се опасяват и от засилването на позициите на самия Балдуин. С подкрепата на папа Григорий IX замисълът е изоставен, а тъст на Балдуин става бившият йерусалимски крал Жан дьо Бриен.⁴¹

тър Хоматиан и българите, 249–250.

⁴¹ А. Данчева-Василева, *България и Латинската империя, 122–126*. Вж. също В. Гюзелев,

Това води дотам, че Иван Асен скъсва отношения с латинците и се сближава с Никейската империя. Новият съюз е скрепен с брак между малолетните все още Теодор Ласкарис, престолоследника на Йоан III Дука Ватаци (1222–1254), и Елена. Теодор е роден към 1221 г., т.е. е бил с около три години по-голям от съпругата си. В резултат на преговорите е легитимиран патриаршеският ранг на българската църква – Търновската патриаршия (1235 г.). Сватбата е в Лампсак, на азиатския бряг на Дарданелите, в присъствието на царица Анна-Мария, търновския патриарх Йоаким I и други знатни българи. Невръстните младоженци са поверени на грижовната императрица Ирина.

След две години Иван Асен прекратява съюза си с Никея и взема дъщеря си обратно – като предтекст е използвано желанието на царя и царицата да „прегърнат родителски“ своята дъщеря. В Никея се досещат за уловката, но няма как да откажат. Елена е изпратена в лагера на баща си край Одрин, който отправя нейната свита. „Когато преминал Хемус и се отправил към Търново – продължава Акрополит, – дъщеря му плакала и тъгувала за свекърва си и раздялата със своя съпруг“. Ядосан от упорството ѝ, Иван Асен я взема при себе си на седлото на коня, удря ѝ плесница и казва, „че ще я убие, ако не понесе мъчаливо това, което той е решил за нея“.⁴²

Подобно на други Асеневки, младата царкиня, тогава тринадесетгодишна, очевидно не може да бъде характеризирана като кротка и търпелива. Месеци по-късно Иван Асен II заедно с латинците се сражава срещу никейците в Източна Тракия. Ненадейно идва вестта за смъртта на царица Анна-Мария и най-малкото ѝ дете. Според един надпис върху мраморна плоча от църквата „Св. Четиридесет мъченици“, за съжаление днес в неизвестност, става дума за царски син с име Петър.⁴³ Иван Асен възприема нещастieto като Божие наказание за престъпните клетви. Елена се завръща в Никея, а по-късно, в периода 1254–1258 г., става императрица. Ранната смърт на Теодор II Ласкарис прекъсва семейното ѝ щастие. Младата жена има скръбната участ да преживее ослепяването на своя син Йоан IV Ласкарис (1258–1261) по заповед на узурпатора Михаил VIII Палеолог. Годината на смъртта ѝ остава неизвестна.

Елена е имала и пет дъщери – Ирина (бъдеща царица на България, съпруга на Константин Тих Асен), Мария, Теодора, Евдокия и една неизвестна по име, дадена за съпруга на българския деспот Яков Светослав. Не е изключено по линия на тази дъщеря да търсим кръвна връзка между Асеневци и рода на Тертеровци, управлявал България в периода 1280–1292 и 1300–1322 г.⁴⁴

Латинският цариградски император Балдуин II (1228–1261), Българското царство и откритият в средновековната крепост Плевен негов печат, в *730 години град Плевен*, Плевен 2002, 34–36.

⁴² ГИБИ 8 (1972) 165 (Георги Акрополит), 272 (Теодор Скутариот).

⁴³ В. БЕРОН, *Археологически и исторически изследвания*, 37–38.

⁴⁴ ПЛ. ПАВЛОВ, *Търновските царици*, 32–33. Предложена е хипотезата, че българската царица Мария (от около 1284 до 1292 г.), първа съпруга на Георги I Тертер и майка на цар Теодор

Дъщеря от първия брак на Иван Асен е и Тамара, която е спомената в Бориловия Синодик преди Елена и би следвало да е по-голяма от нея. Единственото, което се знае, че към 1252–1254 г. е обсъждан евентуален брак между нея и видния никейски аристократ и бъдещ император Михаил Палеолог. Към казаното от други автори,⁴⁵ можем да добавим, че роденият през 1223 г. Михаил Палеолог е бил връстник на българската принцеса и към онзи момент е бил неженен. С други думи, към 1252–1254 г. и двамата са били на около тридесет години. С оглед на брачните стандарти на епохата това е необичайно, особено що се отнася за жените. От само себе си се налага предположението, че към времето на въпросния проект Тамара е била вдовица. За съжаление, няма други данни за нея.

Мария Асенина Комнина (Мария Асенина II), дъщеря на Иван Асен и Ирина Комнина, е българска царица в Търново за кратко през 1256–1257 г. Ако съдим по анализите, свързани с монетите на Мицо, губейки столицата в гражданската война с Константин Тих Асен (1257–1277), за известно време царската двойка вероятно резидира в старопрестолния Велики Преслав.⁴⁶ Войната с цар Константин се развива неблагоприятно. Към 1262–1263 г. Мицо стига до откровено предателство – той разменя останалите под негова власт земи на юг от Стара планина, в които може би е влизал и богатият пристанищен град Несебър, за владения в Мала Азия по р. Скамандър, около древната Троя. Докога е живяла Мария Асенина II е неизвестно. Знае се, че с Мицо са имали две деца – бъдещият цар Иван Асен III (1279–1280) и Кира-Мария, която за няколко години е българска царица като съпруга на Георги I Тертер (1280–1292). Дали бившата българска владетелка е придружила своите деца в Търново през 1279–1280 г. (тогава Мицо вече не е между живите), е неизвестно, но е напълно възможно. Така или иначе, сведенията за нея са оскъдни.

Анна-Теодора е най-малката дъщеря на Иван Асен от брака му с Ирина. Приема се, че е била съпруга на севастократор Петър.⁴⁷ П. Ников смята, че севастократорът е бил владетел в Българския северозапад (според Ив. Божилов във Видин), докато според Г. Николов става дума за североизточните български земи и Добруджа с център Велики Преслав.⁴⁸ Ако се съди по имената на Кераца-Петрица

Светослав, вероятно е дъщеря на Яков Светослав и на тази неизвестна по име Асенева.

⁴⁵ Ив. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, 104.

⁴⁶ Ив. Йорданов, *Монети и монетно обращение в средновековна България (1081–1261)*, София 1984, 91; Й. Андреев, *Българските ханове и царе*, 149–150; Ив. Сотиров, *Монетосеченето на цар Мичо (Миче) – „Симеона царя“ и събитията в България през 1256–1263 г.*, *НСЕ* 1 (2004) 117–136; К. Дочев, *Каталог на българските средновековни монети (XIII–XIV в.)*, Велико Търново 2009, 47–58.

⁴⁷ Ив. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, 112–113.

⁴⁸ П. Ников, *Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г.*, *СбБАН* 11 (1919) 52; Ив. Божилов, *Фамилията на Асеневици*, 113; Г. Николов, *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното българско царство (края на XII–средата на XIII в.)*, София 2011,

(във второто от тях би могла да се търси памет за евентуалния ѝ дядо севастократор Петър?), по-вероятна изглежда видинската връзка. В такъв случай именно чрез Анна-Теодора и нейна неизвестна по име дъщеря, женена за видинския господар Шишман, родът на Шишмановци се явява клонка на Асеновци. Факт е, че представителите на този род, особено Михаил III и Иван Александър, категорично се извяват като Асеновци по линия на своята царска кръв.